

«E mir Timur'un ordusunun *monkulay* geldiği vakit bahadırlar ilerleyip muharebeye başladılar» (s. 63, satır 9-11).

«... ve böyle birtakım bahadırları ordusuna *monkulay* yaparak ileri sürdü ve kolda bizzat kendisi kaldı» (s. 67, satır 26-28).

«E mir z a d e E mir a n ş a h *monkulay* olarak önden gitmişti» (s. 183, satır 21-22).

«Ömer Ş e y h B a h a d ı r 'ı *monkulay* ve Celâl'i kaçarçı yaparak yola çıkardılar» (s. 138, satır 29-30).

«Ş e y h A l i B a h a d ı r 'ı *monkulay* yaparak kaçarçı'yi onunla yola koydu» (s. 159, satır 9-10) v. b.

Bu münasebetle şu iki noktayı tekrarlamadan geçemeyeceğim : birincisi, bilhassa metin işleminde tarih ve tarihçiler için filolojik bilgi ve metodun lüzumu ve ikincisi de, Türk-Moğol İmparatorluğu ile onu takip eden devirler için moğolca ve moğolistiğin önemidir. Bu meselelerin gerekliliğini önümüzdeki *Zafernâme* tercümesi açık bir şekilde gösteriyor. Orta Asya ile ilgilenen memleketlerde moğolistiğe bu kadar ehemiyet verildiği halde, Üniversitelerimizde bu mesele halâ ciddi olarak ele alınmamış bulunmaktadır. Moğol diline istihfafla bakınak ve bu milleti aşağı görmekle işin içinden çıkmak mümkün değildir. Belki bunlar doğrudur. Fakat, Türk ve Moğol halk ve dillerinin geniş sahalarda uzun müddet karıştığı ve kaynaştığı da bir hakikattir. Sayın bilginlerimiz pek alâ teslim ederler ki, bu iki dil arasında cereyan eden karşılıklı tesirlerin tespiti ve açıklanması, filoloji için olduğu kadar tarih için de lüzumludur.

Dr. AHMED TEMİR

Halid Ziya Uşaklıgil : *Saray ve Ötesi*. C. I-III. İstanbul; Hilmi Kitabevi, 1940 — 1942.

Şöhretini roman ve küçük hikâyeleri ile kazanan Halid Ziya Uşaklıgil, hâtrât sahasında da kıymetli eserler bırakmıştır. Oğlu Vedad'ın intiharı üzerine yazdığı *Bir Acı Hikâye*, müellifimizin hususî hayatını aydınlattığından mühimdir. Beş ciltten ibaret *Kırk Yıl* adlı hâtıralarında, kendisinin olduğu kadar, çağdaşlarının türlü karakterlerini, edebî hususiyetlerini, hangi eserlerini ne zaman ve hangi tesirlerle yazdıklarını, Abdülhamid devrindeki edebî, ictimai hayatımızı da canlandırır. *Saray ve Ötesi*'nde ise, Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray ve muhiti hakkında canlı levhalar buluruz.

Bundan altı-yedi yıl önce basılan *Saray ve Ötesi*'nin kıymetli muhteviyatını tanıtan bir makale yazılmadığı gibi, müellifin haltercümesine yer veren kitap ve ansiklopedilerde de, eserin, mevzuu ve ehemmiyeti şöyle dursun, kaç ciltten ibaret bulunduğu bile kaydolunmamıştır. İşte bu sebepten Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray ve muhitine âit kıymetli teferruattan örölmüş bulunan *Saray ve Ötesi*'nin muhteviyatını tanıtmayı faydalı bulduk.

H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* ile, Abdülhamid'in hal'inden sonraki saray hayatını anlatan bir tarih eseri ortaya koyma iddiasında değildir; «Hayatımın, sarayda geçen dört seneye yakın zamanında ne kadar insan gördüm, kaç çeşit simaya mülâkî oldum, ne nevi' meşreb ve mizaç sahipleri ile temas ettim, hiçbir zaman, ömrümün hiçbir safhasında bu kadar zengin müşahede sermayesi toplamış değilim» diyen müellif, duyduklarını, okuduklarını değil, yalnız gördüklerini yazmıştır. Bazan, tarih sırasını takibe de lüzum görmez; gözlerini kapadığı zaman, uzak senelerin arasından görebildiklerini canlandırmıştır. Geçmiş zamanların hayatına âit hususiyetleri, hüyük vak'alarından ziyade canlandırılan meselâ Fransa académie âzâsından G. Lenotre'un *Le Petite Histoire* serisi gibi eserlerimizin yokluğundan şikâyet eden H. Ziya Uşaklıgil, Topkapı sarayı'nın Harem-i hümayûn'unu, Hırka-i Saâdet ve Emânât-ı mübâreke dairelerini, nefis, fakat harap, eski eserlerden ibaret matbahları, Hazine-i hümayun'u bütün tarihi ile gördüklerini de ekleyerek yaşatmak istemiş, bu hususta başvuracak kaynak bulamayınca, müşahedelerini yazmakla iktifaya mecbur olmuştur.

* *

1908 meşrutiyetini müteakip saray başkâtipliğine tayin olunan H. Ziya Uşaklıgil, eserine, Dolmabahçe Sarayı'nın koltuk kapısı diye anılan medhalini, Camlıköşk'ü tasvirle, Sultan Reşad tarafından kabulünü, bu ilk mülâkatını anlatmakla başlar: «Ben hiç müsrif değilim; pek azla idare etmeğe alışık bir adam olduğum için, yine öyle devam edeceğim» diye söze başlayan Sultan Reşad Başmâbeyinci Bey'le, Hazine-i hâssa ile anlaşarak, sarayın masraflarını tahsisata göre ölçüp tayinlerini, uzun yıllardır metrûk kalan sarayın, eşyasıyla birlikte harap bulunduğunu, çatıların aktığını, içerisinde barınacak bir odası bile bulunmadığını, eşyanın yağmur ve güneş altında solup çürüdüğünü, etrafındaki hakikaten lime lime sarkan ipek perdelere, sandalyaların solmuş ipek kumaşlarına gözlerinde müsterih olmadığını anlatan bir mânâ ile bakarak söylemişti. Babası Abdülmecid'in hâtıralarına bağlı ve onun izinden yürümeğe meyli olan Sultan Reşad'ın, yaptırmak istediklerinden bahsederken, onu yad etmek âdetidir. Müellif huzura kabulünü, Sultan Reşad'ın arzularını kayıttan sonra, ilk selâmlık alayını da tasvir eder.

Gelirle masrafı ayarlayabilmek için, düşünülecek şeylerin başında Matbah-ı âmire meselesi vardır. İstanbul'da Topkapı'dan başlayarak Beşiktaş'a, sonra sıçrayarak Yıldız'a geçen, orada günden güne büyüyüp yayılan bu müessesenin bozukluğu hakkında H. Ziya, daha önce de birçok şeyler duymuştu; bu Mathah-tan faydalanmak için, evini-barkını bırakıp, Beşiktaş'ta yerleşen zengin pintiler tanıyordu (C. I, s. 32). Yıldız Sarayı'nın binlerce memur ve müdahdemi, her biri bir ünvan taşıyan kimselerden başka, kâtipler, mütercimler, yâverler, bendegân, yüzlerce casus, bekeçler, kuşçular, bahçıvanlar v.s., midelerini sarayın kazanından doyuruyordu. Abdülhamid'in hal'inden sonra bacaları tütmeyen bu matbahların müstahdemleri dağılmıştı. Sultan Reşad devrinde saray, Dolmabahçe'nin nisbeten dar bir zeminine intikal etti; bu tabla usulü kaldırıldı; yeriye, sarayın bazı kısımlarında umumî sofralar vücade getirildi; table d'hôte usulü konuldu.

Abdülhamid'den söz açınca, ya *birader*, yahut o gün eğer uykusundan, kendisine vaktiyle, çektirilmiş ezâların intikamını almak isteyen bir ruh hali içinde uyanmışsa, bir küçük kahkaha arasında *Hâkan-ı mahlû* demek âdeti olan Sultan Reşad, tahta geçince, onun kendisini görmek istemeyen çocuklarını aramağı bir vazife bilmiş, bir istekleri olup olmadığını sorma işini, H. Ziya'ya havale etmiştir; bu ziyaret oturdukları semte değil, yaş sırasına göre olacaktı.

H. Ziya Uşaklıgil, bu ziyaretlerine, Abdülhamid'in büyük oğlu Selim Efendi'den başladı; bundan sonra diğer şehzâdelere, Abdülkadir, Ahmed ve Burhanüddin Efendiler'e gitti. Yıldız'daki dairelerinden çıkıp, ayrı semt ve konaklarda yerleşen bu şehzâdeler, babaları Abdülhamid'in saltanat değişmesinden zarara uğramış görünmüyorlardı. H. Ziya'nın bu mütekebbir şehzâdelerle mülâkâtı, ayak üzerinde icabeden şeyi söyleyip cevabını alacak kadar kısa sürmüş, ancak diğer kardeşlerine pek benzemeyen, Abdülhamid'in en çok sevdiği, okuyup yazan, piyano çalan, resim yapan küçük oğlu Burhanüddin Efendi, salonunda uzun uzun konuşmuştu; amcasının tekayyüdüne teşekkürle beraber, diğer kardeşleri gibi birşeye ihtiyacı olmadığını söylemişti.

Şehzâdelerden sonra H. Ziya, aynı vazife ile sultanları ziyaret etti; Kuruçeşme'de oturan Şadiye Sultan, kapı aralığında, tek bir ihtiyacından bahsetti: İsmail Paşa oğullarından olup, zâbit elbisesi içinde, bir sultanın zihnini çececek derecede güzel, maalesef Abdülhamid devrinde birçok gençlerin hayatını mahveden meşhur casus ve Zülflü diye anılan namzedi ile evlenmesi kararlaştırıldığı halde hükümetçe mani olunmuştu; işte Şadiye Sultan, bu engelin kaldırılmasını istemişti.

Sultan Reşad, Abdülhamid'in çocuklarından sonra, başkâtibine kendi çocuklarını da tanıttı; Ziyaüddin, Necmüddin ve Ömer Hilmi Efendiler... Ortanca şehzâde, amcası Vahdeddin Efendi'den sakınması hususunda, H. Ziya'yı ikaz da etmişti (C. I, s. 51—65).

Saray ve Ötesi'nde, yukarıda saydığımız şehzâdelerden başka, Abdülcemid'in oğlu Süleyman Efendi'nin kızı ve hânedan kızları arasında güzelliği ile meşhur Naciye Sultan'a, Ziyaüddin Efendi'nin aşkından, Enver Paşa'nın, Naciye Sultan için izdivaç talebinden, Sultan'ın, tamamiyle inci işlemeli bir yatak örtüsü v. s. buna benzer isteklerini bildiren cihaz listesinden, evlendirilecek diğer, sultanlardan, damâd-ı şehriyarı olabilmek için gerekli şartlardan, Sultan Murad'ın kızlarından (C. I, s. 186—194; c. II, 93—104), Abdülâziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'in vehimlerinden ve intihası mes'elesinden (C. I, s. 98; c. III, 163 v. d.), Vahdeddin'den (C. II, s. 53, 66 v. d.) de bahsedilmiştir.

Tanzimat'tanberi gelip geçen padişahların şehzâde ve sultanları hakkındaki izahlar, eserin en canlı bahisleridir. Psikolojik tahliller yapmakla meşhur olan H. Ziya, bu şahısları, yüzlerinin manasiyle, tavırlarıyla, giyim tarzlarıyla, türlü karakter hususiyetleriyle, hatta bazan bilgi seviyelerine de temas ederek canlandırmıştır.

* *

Saray ve Ötesi'nin dikkate değer bir başka kısmı, S. Reşad'ın ittihad-ı anâsır fikrini yayma ve kuvvetlendirme maksadı ile Balkan memleketlerine seyahatidir.

Selânik'e geldikleri zaman Sultan Reşad, Başkâtibi H. Ziya'ya, «Size bir iş çıktı ; biz buraya kadar debdebe ile geldik. Burada birader, mahlû ve ihtilâttan memnû bulunuyor. Böyle Selânik'e geliş, uzun bir yolculuğa çıkış, ona karşı bir teşebbüs hâlini almamalıdır. Bize yakışan, kendisine bu seyahatin esbabını anlatarak, âdeta müsaadesini, tasvibini almaktır, İşte paşalar'la da istişare ettim; onlar da bu mütalâaya iştirak ettiler. Size bu vazifeyi veriyoruz; gidip kendisini ziyaret eder ve bu mes'eleyi anlatırsınız» demiştir. İşte Halid Ziya bu sebeple Abdülhamid'i, ikametine tahsis edilmiş olun meşhur mütevellilerden Alatinî'nin köşkünde ziyaret etmiştir. Abdülhamid, bu seyahati memnunlukla karşıladığını, muvaffakiyet temenni ettiğini söyledikten sonra, bir arzusu olup olmadığı sualine de, şu cevabı vermiştir: Kendisi ile beraber, «kuma çağına gelmiş bulunan küçük oğlu Âbid Efendi de, ihtilâttan memnûdur. Selânik'te mektebe devamı için izin verilirse, memnun olacaktır. Bir başka recası, diğer çocuklarının sarayları, konakları, köşkleri vardır, Ahmed Nureddin Efendi de annesi ile beraber oturmaktadır; Yalnız Abidin Efendi yersizdir; ona Maslak köşkünün verilmesini uygun bulduğu meselesinin arzıdır. Bir de, Yıldız'dan çıkarken, kendisi ile Selânik'e gelen Kadınefendi'nin, içinde mücevherler, para ve esham bulunan, mecmu kabanık bir yekûn tutan kıymetli şeylerle dolu çantası kaybolmuştur. «O gece kargaşalık içinde arabaya binerken, Kadınefendi, bu çantayı orada hazır bulunan zevatın birine tevdi etmiş, hemen almak üzere... Fakat telâşla, çanta geri alınmadan arabalar yola düzölmüş ve çanta, o zatte kalmış...». Halid Ziya, bu zâtın kim ve çanta muhteviyatının ne olduğuna dair, o zamandan başlayarak yapılan müracaat ve teşebbüslere rağmen, bir netice alınamadığını yazar. Müellifimiz bu ziyaret dolayısıyla, Abdülhamid'in bulunduğu köşkü, karakter hususiyetlerini, hatta sesinin tonunu, hâl-ü tavrını da canlandırır (C. II, s. 148-183).

Abdülhamid devrini otuz şu kadar yıl görüp yaşayan, onun nice zulümlerini dinlemiş, bir kısmına bizzat şahit bulunmuş olan Halid Ziya tarafsız kalarak, bu vehham padişahın keskin zekâsından, nüfûz-ı nazarından, bazı meziyetlerinden de bahseder: Hal vuku bulunca Servet Kadınefendi'den intikalen Sultan Reşad'a ait mücevher ve sandıkları geri almak lâzım gelmiştir. Abdülhamid'in Yıldız'dan alınarak Paris'de sattırılmak üzere Osmanlı Bankası'na tevdi olunan mücevherleri arasında Sultan Reşad'a ait mücevherler de (üzeri yazılı bir çanta içinde) vardı. Hükümetçe edilen müracaatlar bir neticeye vasil olunca, Hazine-i hümayun'dan bir hey'et, bankadan, bunları tetkikten geçirip almış, Sultan Reşad'a teslim etmiştir. Abdülhamid, zümrütlerden, inci, yakut, firûze, pırlantalardan mürekkep ve senelere elinin altında duran bu servete ufak bir temasta bile bulunmamış, onu her türlü tecavüzdten koruyacak surette saklamıştı. H. Ziya bunu Abdülhamid'in ruh zenginliğine misâl gösterir (C. II, s. 58 v.d.).

Eserde Abdülhamid'in nelere meraklı bulunduğu, başlıca zevkini marangozluk teşkil ettiği, beraberinde çalışan ustalarla pek güzel dolaplar, çekmeceler yaptığı da anlatılır. Mahirâne, san'atkârane vücud getirdiği şeyler arasında, gülağacı ile karışık ve türlü türlü çekmelerle, gözlerle hayrete değer bir san'at eseri sayılabilen bir yazıhane de vardır; bundan dört tâne yapmış ve saltanat makamına en yakın olanlara hediye etmiştir. Reşad, kendisine ithaf edileni,

Abdülhamid'den bir yadigâr saklamağı meş'um saydığından, bunu Halid Ziya'ya hediye etmiş, o da, bu masayı, Yeşilköyde'ki evinin mahviyetkâr odasında fazla bir ziynet saydığından Hünkâr'ın, cülûsundan üç sene soura ancak yazın oturduğu Yıldız sarayına, S. Reşad'ın Mâbeyn'deki hususî odasına naklettirmiştir (C. I, s. 146 v. d.).

••

Saray ve Ötesi'nde, üstünde en çok durulan, şüphesiz ki Sultan Reşad'dır. Eserin hemen her sayfasında, onun saçını boyaması, genç görünmeğe çalışması gibi hususiyetlerinden, şakayık çiçeklerine merakından, Saray bahçesinde her renk, her cins şakayık yetiştirdiğinden, eksik olan sarı şakayıkı da, bir ara Almanya'ya giden Halid Ziya'ya ısmarladığından v. s. gibi en basit meraklarına kadar, Sultan Reşad, türlü karakteri ile, san'atının en olgun cephesini esasen ruh tahlilleri teşkil eden H. Ziya'nın kalemiyle canlandırılmıştır.

••

Saray ve Ötesi'nde, tiyatro, musikî ve edebiyat tarihimiz için de, kıymetli notlar buluruz.

Abdülmeccid devrinde yapılan, Saray'daki tiyatro binası, Abdül'aziz devrinde de faaliyetine devam etmiş, fakat Abdülhamid zamanında mefrûşat idaresinin bir anbarı hâline getirilmiştir, Operalardan zevk alan Abdülhamid, daire-i hususiyesi yanında, bir sahne yaptırmıştır. Zevkten âri bu küçük binada, Beyoğlu'na uğrayan İtalyan Opera hey'etlerinin döküntülerini, muzıka-i hümayuna, dolgun maaşlarla kaydettirmiştir. Aklına esince, kadınlı, erkekli bu kıymetsiz san'atkârlara *Traviata* kabilinden kolay parçaları bu binada çalıtırmış... Muzıka-i hümayun'un birer üstadı olan kimseler, Abdülhamid'in bu opera binasına bazan, medeniyet merkezlerinin san'at âlemlerinde yuğurulmuş, musikî tavsiyeleri kemâle ermiş, bazıları musikîye intisâb etmiş ececebî sefirlerdir (C. I., s. 66, 158 v. d.). Bu opera merakı yüzünden, tavsiyelerle Saray'a sokulan birçok san'atkâr geçinen ecebiler, Şişli'nin Etfal hastahanesi civarında mükemmel konaklar yaptırıp yerleşmişler, orada âdetâ bir sömürge teşkil etmişlerdir (C. I., s. 165 v. d.). Abdülhamid ve Reşad için besteledikleri marşlar bir kıymet ifade etmeyen ve çoğu muzıka-i hümayuna mensup bu sanatkâr bozuntuları, ciddi bir merâsim esnasında, meselâ Şeyh-ül-İslâm Efendi, Sadr-ı âzam ve Nâzırlar geçerken, ya Planquette'in *Les cloches de Corneville Valsi*'ni, yahud Audrand'ın *Mascotte*'undan bir *quadrille* çalıyorlardı (C. II, s. 144 v. d.).

••

Saray ve Ötesi'nde, edebiyat tarihi sahasında çalışanlar için de, az fakat oldukça mühim kayıtlara rastlarız; bilhassa Halid Ziya'nın resmî hayatını, ah-lâkî hususiyetlerini aydınlatan bir vesika sayabileceğimiz bu eserde, Sultan Reşad'ın, Abdülhak Hâmid ve Recaizade hakkında düşüncelerine dair bazı notlar vardır. Sultan Reşad'ın, namus, şöhrat ve iktidarları ile tanınmış şahsiyetleri nâdiren Saray'a davetini kaydeden H. Ziya, bu meyanda Hâmid, R. Ekrem ve

Abdürrahman Şeref'i hatırlar. Sultan Reşad, Hâmid için, «Bu zat için çok iyi şairdir diyorlar amma, çok az konuşuyor» demiş. R. Ekrem Bey'den pek memnun kalmış, hatta benim vasıtamla ona mürassa hir saat ihsan etti, der (C. II, s. 39, 40).

Saray'da dört sene kadar süre, başkâtipliği sırasında bazan ağlayacak kadar bunalan müellifi-miz, bu arada edebî eserler de yazacak vakit bulamamıştır; bu yüzden, *Saray ve Ötesi*'nde onun edebî hayatını aydınlatan notlara rastlamayız; ancak, Vahdeddin kadar olmamakla beraber, Sultan Reşad'ın da hayvanlara, bilhassa güvercinlere merakından bahsederken, kendisinin de güvercinlere karşı duyduğu sevgiden, *Zevrak ile Ebrâ* adlı hikâyesinin, bu sevgiden mülhem olduğundan, Sultan Reşad'ın, Kuşçubaşı'na emir vererek, Nişantaşı'nda Başkâtib'e tahsis edilen konağa bir güvercinlik yaptırıp, en seçme güvercinlerden yirmi-otuz çift hediye ettiğinden bahseder (C. III, s. 31 v. d.). Bu not, Halid Ziya'nın en güzel hikâyelerinden birinin ilham kaynağını anlattığından mühimdir (Bu hikâye için bk. *Bir Yazın Tarihi*, Ist., Âlem Matbaası 1316, s. 131 - 141).

•••

Buraya kadar *Saray ve Ötesi*'nin, kıymetli muhteviyatından ancak bir kısmını zikrederek, ehemmiyetini belirtmeğe çalıştık. Bundan altı-yedi yıl önce basılmasına rağmen, Halid Ziya hakkında yazılan eser ve makalelerde bile mahiyeti aydınlatılmayan, hatta adı *Saray Hatıraları* diye yanlış kaydedilen bu üç ciltlik hatıralar, 102 bahisten ibarettir. Bu 102 bahsin hemen her pragrafında bir başka şey üzerinde durulur. Saray'da 1908 meşrutiyetinden sonra teessüs eden âdetler, Mâliye'ye tevdi' edilen işler, Huzur dersleri, Sürre alayları, Saray Ramazanları, bazı şehzadelerin Fırat ile Meriç nerede birleşir diye sual soracak kadar cahillikleri, Yıldız evrakının yakılması, Balkan memleketlerinden Reşad'ı tebriğe gelen Bulgaristan v. s. Kiralları ve bunların vasıfları, verilen hediyeler, Sefirler, İttihad ve Terakkî Fırkası ve hizibleri, Bey, çinici v. s. gibi Saray'a ait bazı tâbirler hakkında izahlara yer verilen *Saray ve Ötesi*'nde, o devrin ricaline, meselâ Galip, Said, Hüseyin Hilmi, Hakkı, Damad Ferid, Tal'at, Salih, Nâzım, Kâmil Paşalar ve siyâsetlerine dair de malûmat vardır. Tarih sırası gözetilmeksizin yazılan bu hatıraların bir index'i yapılmış olsa idi, o zaman, sayısı kabarıklık bir yekûn tutan bu siyasi şahsiyetler hakkında bilgi edinmek isteyenler, bu eserden kolaylıkla faydalanabileceklerdi. Bu eksigiğine rağmen eser, faydalanılması biraz güç olmakla beraber, tarih sahasında çalışanlar için, bir ihtiyacı karşılamaktadır ve geçmiş zamanların hayatını, büyük vakalardan çok aydınlatan teferruata dayanılarak yazılmış tarihlerimizin yokluğundan şikâyet eden Halid Ziya, kıymetli teferruatla ördüğü *Saray ve Ötesi* adlı eseri ile bize, bu boşluğu dolduran bir tarih değılse de, hatıralarını bırakmış bulunuyor.

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

